

UOT 398; 801.8

X.B.Məmmədov
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti
mkhankishi@mail.ru

FOLKLORDA QIDA MƏDƏNİYYƏTİ VƏ MİLLİ-MƏNƏVİ DƏYƏRLƏR

Açar sözlər: folklor, paremi, atalar sözü, məsəl, tapmaca, süfrə, qida, çörək, duz, su

Folklor ilə qarşılıqlı əlaqəsi hər addımda hiss olunan sahələrindən biri də qida mədəniyyətidir. Azərbaycan folklorunda kifayət qədər fiziki hadisələrə və fizika qanunlarına, eləcə də qida mədəniyyətinə və texnologiyasına aid olan kifayət qədər nümunələr vardır. Məqalədə folklorlarda qida mədəniyyəti və milli-mənəvi dəyərlər məsələlərinə nəzər salınmışdır. Belə məlum olmuşdur ki, folklor ilə qida mədəniyyəti ilk baxışda bir-birinə doğma görünməsələr də, əslində folklorlarda qida ilə bağlı istənilən qədər paremioloji vahidlərə aid nümunələr vardır. Sözsüz ki, tədris prosesində bu cür tədqiqatların aparılması həm milli-mədəni irsimizin, tarixi köklərimizin və dəyərlərimizin, həm də milli mətbəximizin qorunub saxlanması baxımından mühüm əhəmiyyətə malikdir.

X.Б.Мамедов

КУЛЬТУРА ПИТАНИЯ В ФОЛЬКЛОРЕ И НАЦИОНАЛЬНО-ДУХОВНЫЕ ЦЕННОСТИ

Ключевые слова: фольклор, паремия, пословица, поговорка, загадка, накрытый стол, еда, хлеб, соль, вода

Один из осязаемых на каждом шагу взаимодействие с фольклором является культура питания. В азербайджанском фольклоре имеются в достаточном количестве образцы, относящиеся к событиям физики и физическим законам, а также образцы, относящиеся к культуре питания и технологии. В статье рассматриваются вопросы культуры питания и национально-духовные ценности в азербайджанском фольклоре. Стало известно, что несмотря на то, что на первый взгляд фольклор и культура питания не родные друг к другу, но на самом деле в фольклоре есть много образцов паремиологических единиц, связанные с питанием. Безусловно, проведение в учебном процессе такого рода исследований имеет важное значение с точки зрения сохранения национально-культурного наследия, исторических корней и ценностей национальной кухни.

Kh.B.Mammadov

FOOD CULTURE AND NATIONAL-MORAL VALUES IN FOLKLORE

Keywords: *folklore, paremies, proverbs, preludes, riddles, tableware, food, bread, salt, water*

One of scientific spheres reflecting the mutual relation with folklore in each step is physics and technology. There are sufficient samples concerning physical events and physical laws, as well as food culture and technology in Azerbaijani folklore. Article is devoted to problems of food culture and technology and national – moral values in folklore. It was clarified that, although folklore and food culture and technology are not seen as native to each other in first view, in fact, there are lots of samples concerning paremiological units in connection with food that is nutrition, bread, salt, water and other in the folklore.

Elə bir elm sahəsi yoxdur ki, orada folklor ilə qarşılıqlı əlaqələr hiss olunmasın. Məsələn, götürək musiqini, tarixi, coğrafiyanı, etnoqrafiyanı, riyaziyyatı, xalq təbabətini, mifologiyasını, hüququ, pedaqogikanı, psixologiyasını, dini və s. Araşdırmalar göstərir ki, Azərbaycan folklorunda qida mədəniyyətinə aid olan kifayət qədər nümunələr vardır. Bu da təbiidir. Çünki folklor yaradıcısı olan xalqın elm, mədəniyyət, ədəbiyyat, incəsənət, başqa sözlə desək, göstərdiyi fəaliyyət çevrəsi ilə bağlıdır. Bu baxımdan elə bir sahə, istiqamət, çevrə tapmaq olmaz ki, o sahə ilə Azərbaycan xalqının nümayəndələri məşğul olmamış olsun. Məqalədə folklorlarda qida mədəniyyəti və milli-mənəvi dəyərlər məsələlərinə nəzər salınmışdır.

Son zamanlar ali təhsil müəssisələrində tədris prosesində innovativ metodlardan istifadə etməklə fənlərarası əlaqələrin genişləndirilməsi məsələsinə xüsusi diqqət ayrılmışdır. Folklor məlumatlarından istifadə etməklə, milli-mədəni irsimizin, tarixi köklərimizin və dəyərlərimizin, o cümlədən milli mətbəximizin qorunub saxlanmasına çalışmaq, yaddan çıxmış yeməklər haqqında daha çox bilik əldə etmək, başqa millətlərin, xalqların, xüsusən bədnam qonşularımızın tariximizə, musiqimizə, mədəniyyətimizə, milli mətbəximizə sahib çıxmalarına imkan verməmək üçün əldə etdiyimiz bilgiləri gələcək nəsillərə olduqca faydalıdır. Azərbaycan Respublikasının prezidenti cənab İlham Əliyev demişdir: "...Bizim musiqimiz utanmadan oğurlanır. Dahi bəstəkarımız Üzeyir bəyin əsərləri mənimsənilir. Bizim milli mətbəximiz yenə də ermənilər tərəfindən oğurlanır. Onlar bunu müxtəlif yollarla erməni mətbəxi kimi təqdim etməyə çalışırlar. Halbuki, milli yeməklərimizin adları da Azərbaycan sözləridir" (2, 10). Bu məsələ akademik Ramiz Mehdiyevin 2009-cu ildə Azərbaycan qəzetinin 8 dekabr nömrəsində çap olunmuş "İctimai və humanitar elmlər: zaman kontekstindən baxış" adlı məqaləsində də Azərbaycanda milli ideologiyanın formalaşmasına ciddi diqqət yetirmək lazım olduğu aspekti xüsusi

vurğulanmışdır. Milli ideologiyanın formalaşması isə fikrimizsə, milli dəyərlərimizin və bu dəyərlər içərisində ən qiymətliələrindən biri hesab olunan milli mətbəximizin qorunub saxlanmasından ibarətdir.

Məlumdur ki, mətbəxi bir tədqiqat obyektini kimi qida texnologları, qida mühəndisləri, diyetoloqlar, psixoloqlar, filosoflar, eləcə də folklorçular tədqiq edirlər. Folklorçuların işi qidanı müşayiət edən folklor nümunələrini öyrənməkdir. Bu isə işlərin ən çətinidir. Bir məqalədə bu məsələlərin hamısını şərh etmək çətin olsa da, müəyyən məqamlara toxunmağı lazım bilirəm.

Folklorun müxtəlif janrlarında – nağıllarda, dastanlarda, rəvayətlərdə, xalq mahnılarında, eləcə də ayrı-ayrı müxtəlif paremioloji vahidlərdə, xüsusən, atalar sözü və məsəllərdə, tapmacalarda, yanıltmaclarda, inanclarda, andlarda, dualarda qida məhsulları ilə, yeməklə, içməklə, çörəklə bağlı kifayət qədər materiallara rast gəlinir. Məsələn, nağıllarda olan "Nə desən vardı: quş südü, can dərmanı" ifadəsi. Məncə, bu ifadədə hər şey var. Bir çox atalar sözlərinin yeməklərlə bağlı yarandığı da heç kimdə təəccüb doğurmur: "Halva-halva deməklə ağız şirin olmaz", "Halvaya duz qatmazlar", "Yeməmişən qaz ətini, görməmişən ləzzətini", "Alışmışan dolmaya, bəlkə bir gün olmaya", "Qarnım üçün demirəm, qədrim üçün deyirəm" və s. Sonuncu atalar sözünə diqqət etsək, görürük ki, ulularımız "yemək üçün yaşamaq" yox, "yaşamaq üçün yemək" düşüncəsini həmişə önə çəkmiş və daim mənəviyyəti yeməkdən qabaqda formalaşdırmağa çalışmışlar (2, 75). Hərçənd, bəzən deyirlər ki, "əvvəlcə gödəniyyət, sonra mədəniyyət". Əlbəttə, güman edirik ki, bu, sonradan yaranmış və atalar sözü ilə əlaqəsi olmayan ifadədir.

Bütün qidaların şahı insan zəkasının ən böyük kəşfi hesab edilən çörək (**çörək** - çevrə kəlməsi ilə kökdəş olub, mənası "dəyirmi olan" deməkdir, çünki ilk vaxtlar çörək yalnız dəyirmi formada hazırlanıb) hesab edildiyindən haqqında olan sözlərə baxaq: "Çörək bol olsa, basılmaz Vətən", "Çörək açanı qılınca açmaz", "Çörək xörəyin başıdır", "Çörək süfrənin şahıdır", "Çörək itirən çörək tapmaz", "Çörək Qurandan irəlidi", "Çörək verərsən, çörək verərlər, daş atsan, daş atarlar", "Çörəyi bol olanın tüstüsü gür çıxar", "Çörəyi çörəkçiyə ver, bir çörək də artıq ver", "Çörəyi tək yeyən yükünü özü çəkər", "Çörəyin başı bismillah, ayağı əlhəmdülillah", "Çörəyin dadı ağızdadı", "Çörəyin dadını cütçü bilər", "Buğda çörəyinin buynuzu var?", "Çörəyi dizinin üstündə", "Çörəyi ovsanaya keçmək", "Çörək ayaqlayan/itirən" və s. Onu da qeyd edək ki, əsrlərdən bəri bolluq və bərəkət rəmzi hesab edilən çörək türk xalqlarında həmişə ən müqəddəs varlıq hesab edilmiş və bu gün də belədir. Bu səbəbdən də xalqımız çörəyə ən qədim zamanlardan hörmətlə yanaşmış, evinə gələn ən əziz qonağını həmişə duz-çörəklə qarşılımışdır. Ulularımız öz övladlarına həmişə ən gözəl nemət olan can sağlığı, halal ruzi (çörək) və bir də əməlisaleh övladlar arzu etmişlər. Odur ki, çörəyə ehtiramla yanaşmaq və onu hər şeydən uca tutmaq hər birimizin müqəddəs borcudur. Çörək həm də ta qədimdən iqtisadi qüdrətin əsas

amillərindən birincisi hesab edilmişdir. Bununla bağlı bir-birindən gözəl atalar sözlərimiz də var: "Çörək bol olarsa, basılmaz Vətən", "Çörəyin qədrini bilməyən, elin də qədrini bilməz", "Taxıl anbarlarda – xoş güzəran evlərdə", "El-oba çörəyi ilə tanmar" və s. Onu da qeyd edək ki, Azərbaycanda yaşayan xalqların bişirdikləri çörəyin forma və dadına görə müxtəlif növləri var ki, bunlara da ağ çörək, səngək, yuxa, yayma, lavaş, fətir, qalın, nazik, kətə, xamralı, təndir çörəyi ("təndir" sözü qədim türk xalqlarına (şumerlərə) məxsusdur), ləzgi çörəyi, kəpək çörəyi, xu, xul, çarfu, qaçuts, bazlamaç, saçun fu, akat fu, qulan fu, çar avay fu, ştkar, nisi kvay fu, mukaş kvay fu, xöx avay fu, tunut, şirin fu, quzan, aluqa, tsaluq, bakluk, çerekun və s. misal göstərmək olar. Çörək bişirmənin arxaik adı isə belədir: "əppək yapmaq", "əppək saca salmaq" və s.

Çörəklə duz həmişə bir yerdə olduğundan indi də duz (çox güman ki, farsca olan "duzəx" sözündən götürülüb, mənası "cəhənnəm" deməkdir. Duz çox istifadə etmək ziyanlı olduğuna görə görünür bu adı veriblər) haqqında bəzi atalar sözlərinə diqqət edək: "Duz-çörək, düz çörək", "Duz-çörək itməz", "Duz-çörəyin qədrini bilmək gərək", "Duz kimi hər aşa girər", "Duz yerinə buz yalama", "Duzu yeyib, duz qabını sındırma", "Duzunu gimrik eyləyən çörəyini də fətir eylər", "Bir gün duz yediyn yerə qırx gün salam ver", "Duzla ağarsa da xörəyin üzü, qaydasında gərək təkəsən duzu; "Duzdan ləziz, sudan əziz bir şey yoxdu".

Sonuncu atalar sözündən göründüyü kimi, sudan əziz bir şey olmadığı üçün su haqqında da bir neçə atalar sözlərini yada salaq: "Su gərək quyunun dibindən çıxsın, quyuya su tökməklə quyuya sulu olmaz", "Su götürməklə dəryadan su əskik olmaz", "Su harada – dirilik orada", "Su hər şeyi təmizlər, yalnız üz qarasını təmizləməz", "Su içən quyuya daş salmaq olmaz", "Su içənə ilan dəyməz", "Su bədəni təmizdər, göz yaşı ürəyi", "Su daşı quma döndərər, arvad kişini muma", "Su inəyə süd gətirir, ilana zəhər", "Su kiçiyindi, yol böyüyün", "Su murdarı pak eylər", "Su murdarlıq götürməz", "Su səmtinə axar", "Su sənəyi suda sınar", "Su suya qarışar, yağ yağa", "Su yaranıb axmağa, göz yaranıb baxmağa", "Suda boğulan ilana sarılar", "Suda boğulan saman çöpündən yapışar", "Susuz aparıb, susuz gətirər", "Susuz it kəhrizə baxar", "Suya batanun yağışdan nə qorxusu", "Suya tüpürməzdər", "Suyu ağaşlı yerdən, qızı qardaşlı yerdən", "Suyu çirkləndirənin günahını yumağa su tapılmaz", "Suyu püfləyə-püfləyə/üfürə-üfürə içmək", "Suyun qədrini susuzlar bilər", "Suyun üstə gəmi var, hər bir işin çəmi var", "Suyun üzərində naxış dayanmaz", "Suyun dibində görünməyən daşın sahibi olmur", "Suyun dərinliyini bilmək olar, ancaq insanın ürəyini bilmək olmaz" və s.

Belə nümunələr istənilən qədərdir. Bu nümunələrin belə çoxluğu bir tərəfdən çörəyin, duzun tarixinin bəşəriyyətin yaranma tarixi ilə üst-üstə düşürsə, bir səbəbi də sözsüz ki, bu müqəddəs nemətlərə olan hörmət və ehtiramla bağlıdır. O da məlumdur ki, Naxçıvan şəhərindən 10-12 km şimal-qərbdə, Babək rayonu

ərazisində yerləşən Duz dağı hələ bəşər övladı olmayanda da mövcud olub. Hətta Naxçıvan duzuyla bağlı belə bir tapmaca da var:

Nə burda var, nə orda,
Doludur Naxçıvanda.
Hər şeyi dadlandırır,
Halvanı bulandırır.

Doğrudan da yeməyə duz vurmasan, dadı olmaz. "Halvanı bulandırır" isə o deməkdir ki, halvaya duz vurmurlar. Çörəyin bir adına da "əppək" deyilir. "Kitabi-Dədə Qorqud" dastanının "Qam bərəniñoğlu Bamsı Beyrək boyını bəyan edər, xanım hey..." boyunda "Mərə, yüzünüz ağ olsun! Ağaçın ətməgi sizə halal olsun" dedi (1, 60). Yenə həmin boyda Beyrək soruşur: "Qara saqac altında köməcdən nə var? Ətməgdən nə var?" (1, 62). Göründüyü kimi, çörəyin arxaik adlarından biri də "ətməg", yəni "əppək", bir forması da "köməc" olmuşdur. Qeyd edək ki, Azərbaycanda müxtəlif çörək növləri bişirilir: təndir çörəyi, lavaş (yuxa, yayama), fətir, qalın, nazik, kətə və s. Çörək bişirmənin arxaik adı isə belədir: "əppək yapmaq", "əppək saca salmaq" və s. Əppəklə bağlı məsələrimiz də çoxdur: "Ət yeməz, suyuna əppək doğrar"; "Əppək olub göyə çəkilmək"; "Bir yağlı əppək olub çəkilib göyə" və s. Koroğlunun Ərzurum səfərində oxuyuruq:

Səhərdən qalxanda təbil vurulur,
Dəryatək çalxanır, göltək durulur,
Toplanır bir yerə, içki qurulur,
Dağıdır əppəyi, aşı Koroğlu.

Yeməklə bağlı folklorda nümunələr çoxdur: "Verərsən aş, olarsan baş, verərsən şor, olarsan kor", "Aranda tutdan oldum, dağda qurutdan oldum", "Toyda da toyuğun vayıdı, vayda da toyuğun vayıdı", "Səbr ilə halva bişər, ey qora səndən, bəsləsən atlas olar, tut yarpağından", "Armut kaldır, yemək olmur, hər sözü demək olmur", "Kasıbın xəmiri qurtaranda sacı qızar", "Yeməkdənsə ümid yaxşıdır", "Yeməklə doymayan, yalamaqla doymaz", "Yeməknən dost olan illərnən düşman olar", "Yeməyən qurd barama sarımaz", "Yeməyin dadı duzdadı, dünyanın dadı gözdə", "Yeməyini yalqız yeyən yükünü özü qaldırar", "Yemsiz torbaya at gəlməz", "Yemişənin yaxşısını meşədə çaqqal yeyər", "Tutar qatıq, tutmaz ayran", "Yeyib küftəni, vurub dürtməni", "Mən bəylə plov yemirəm ki, bığım yağa batar", "Səhər yeməyini özün ye, günorta yeməyini yoldaşına, axşam yeməyini düşməninə ver", "Az yeyənin azarı da az olar", "Suyu üfürə-üfürə içmək", "Lobyalı aş, keçəl Dadaş, get gəlirəm yavaş-yavaş", "Çaya bir az da kartof at", "Çay nədir, say nədir", "Uşağı yeməyə salmaq", "Bir parça çörəyin ovsanaya düşüb", Allaha da qurban olum, qonağına da" və s. Göründüyü kimi, atalar sözləri və məsələlərdə istənilən qədər yeməklə bağlı nümunələrə rast gəlirik:

Bağda ərik var idi,
Salam məlik var idi.
Bağda ərik qurtardı,

Və ya
Salam məlik qurtardı.
Qarpız yeyən qurtuldu,
Qabıq yeyən tutuldu.

Başqa bir misal:

Yaz olanda ayran aşı yarpızınan,
Yay olanda əmlək əti sal buzunan.
Payız gəldi, pendir-çörək qarpızınan,
Qış olanda isti otaq bir qızınan

Folklorda yeməklə bağlı əski inam və etiqadların məhsulu olan andlar (bəzən "and olsun" ifadəsinin yerinə "qəsəm olsun" ifadəsi də işlənir), alqışlar və dualar da az deyil: "Çörəyə and olsun!", "Yediyimiz çörək haqqı" və s. Ümumiyyətlə, tək-cə çörəyə yox, ümumən götürəndə müxtəlif nemətlərə, təamlara aid olan andlarımız, alqışlarımız və dualarımız çoxdur: "Duz haqqı", "Duz-çörəyin – düz çörəyin haqqı", "Bərəkət haqqı", "Qəndin tamı haqqı", "Çörək/əppək haqqı", "Od/ocaq/su/xörək haqqı", "Suyun mələyəkləri haqqı", "Süfrən haqqı", "Süfrənin bərəkəti haqqı", "Allah bərəkət versin", "Allah ruzini yetrisin", "Allah süfrəni bol eləsin", "Allah çörəyini bol eləsin", "Varın tükənməsin", "Varın var gətirsin", "Var-dövlətin başından aşsın", "Çörək gözümü tutsun", "Çörək mənə qənim olsun", "Duz-çörəyə and olsun", "Ocağa and olsun", "Süfrənin təamına and olsun", "Səni duz-çörəyə and verirəm!", "Çörəyinin bərəkətinə and olsun", "Çörəyinin duzuna and olsun", "Şamının şöləsinə and olsun", "Çörəyiniz küt getməsin!", "Urvanız küt getməsin" və s. Bəzi bölgələrdə "urfa" ifadəsi işlədirlər. Urva/urfa xəmirin yoğurulmasında və çörəyin açılmasında istifadə edilən una deyilir. Urvasız/urfasız çörək bişirmək mümkün deyil. Əvvəllər süfrə duaları olub, indi isə xeyli azalıb. Düzdür, yas mərasimlərində süfrə duaları oxunur, amma adi yemək-içmək məclislərində demək olar ki, yoxdur. Məsələn, yaxşı yadımdadı, həmişə atam yemək-içmək qurtarandan sonra dua edərdi. "Ya Allah, sən hamıya ver, biz də içində!", "Ya Allah, sən hamıya kömək ol, biz də içində!", "Ya Allah, hamının çörəyin yetir, biz də içində!". Əslində indi də var, amma azalıb. Yeri gəlmişkən, bəzi türkdilli ölkələrdə bu gün də süfrə duaları oxunur.

"Ya Allah, sən hamıya kömək ol, biz də içində!" duası ilə bağlı qeyd etmək istərdik ki, bu duada hamı deyiləndə düşmən də onların içində gedir. Buradan belə nəticə çıxır ki, biz arzu edirik ki, Allah hamının, yəni eyni zamanda düşmənin də köməyi olsun. Düşmən də gəlsin alçaq əməllərini yerinə yetirsin. Bizcə, bu cür deyiliş o qədər də düzgün deyil. Odur ki, "Ya Allah, sən yaxşılara kömək ol, biz də içində! deyilsə, daha yaxşı olar. Yaxud, "Ya Allah, sən mənim balalarımın çörəyin yetir!" əvəzinə "Ya Allah, sən mənim balalarımın asan

çörəyin yetir!" deyilsə, daha yaxşı olar. Allah onsuz da yaratdığıнын ruzisini, çörəyini verir. Amma, biri var asan çörək ola, biri də var daşdan çıxan çörək. Məncə, heç kim daşdan çıxan əziyyətli çörək arzulamaz. Onu da qeyd edək ki, ta qədimdən bizim ulularımız yedikləri çörəyə hörmət etmiş, ölməyə razı olmuş, amma yalandan, xüsusən çörəyə, yeməyə yalandan and içməmişlər. Məsələn, "Kitabi-Dədə Qorqud"un "İç Oğuz Daş Oğuz asi olub Beyrək öldüğü boy"unda Bamsı Beyrək ölümünə razı olur, amma canını qurtarmaq üçün yalandan Müshəfə əl basıb and içmir. Əksinə, o, Qazana dönük çıxmayacağını söyləyir və belə and içir: "Mən Qazanın nemətini çox yemişəm, bilməzsəm, gözümə dursun!" deyir.

Folklorda qarğış nümunələri də az deyil. Məsələn, "Süfrəndən urvan/urfan kəsilsin", "Xəmirin təndirdə durmasın", "Qazanın qaynamasın", "Aşın ocaqda qalsın", "Aş üzünə həsrət qalasan", "Bağın barsız qalsın", "Bağından nübar yeməyəsən", "Bazarlığın bazarda qalsın", "Ələyin ələnsin, xəlbirin göydə fırlansın", "Əmliyin murdar olsun", "Kabab kimi közdə yanasan", "Mal-qaran qısır qalsın", "Mal-qaran qırılsın", "Ruzun üzünə gülməsin", "Ruzunu dolu döysün", "Ruzu deyə-deyə eldə-obada dilənçi olub dilənəsən", "Sənəyin sinsin", "Su üzünə həsrət qalasan", "Suyun durulmasın", "Suyun bulansın", "Taxılın çürüsün", "Taxılın tayada qalsın", "Çuvalın boş qalsın", "Çörəyə həsrət qalasan", "Çörəyin boğazında qalsın", "Çörək gözünü tutsun", "Çörəyin urvatsız olsun", "Çörək tapmayasan", "Çörəyin kəsilsin", "Çörək sənə halal/haram olsun", "Yağın daşsın", "Yediyin/içdiyini gözünə dursun" və s.

Süfrəylə də bağlı nümunələr kifayət qədərdir: "Surfa duası hər duadan əfzəldi", "Süfrədə əlini saxla, məclisdə dilini", "Süfrədən qalanı itə atarlar", "Süfrəni yuxarı başdan düzərlər, aşağı başdan yığarlar", "Süfrənin başı-ayağı olmaz", "Süfrənin böyüyü olunca, donuzun kiçiyi ol", "Süftə səndən, bərəkət Allahdan", "Yarma aş təndirin başı" və s. "Kitabi-Dədə Qorqud" dastanının müqəddiməsində oxuyuruq: "Oğul atadan görməyincə süfrə çəkməz/açmaz" (1, 31). "Kitabi-Dədə Qorqud" dastanında Uruzun dustaq olmasından bəhs edən "Salur Qazan tutsaq olub oğlu Uruz çiqardığı boy"da kafirlərə dustaq düşən adın çəkdiyimiz alp babası Qazana deyir ki, əgər üç aya buradan qurtarıb qayıda bilməsəm, onda Qalın Oğuz eli məni ölmüş bilib yasımı tutsun, aygır atımı boğazlayıb aşımı, yəni ehşanı versin.

Çağrılan qonaqların qarşılınması, yeməklərin hazırlınması və qonaqlara hörmət haqqında: "Dirsə xan oğlu Buğac xan boyını bəyan edər, xanım hey" boyunda oxuyuruq: Xanlar xanı xan Bayındır yildə bir kərrə toy edib, Oğuz bəglərin qonaqlardı. Genə toy edib, atdan-ayğırdan, dəvədən buğra, qoyundan qoç qırdırmışdı. Bir yerə ağ otağ, bir yerə qızıl otağ, bir yerə qara otağ qurdırmışdı. Kimün ki, oğlu-qızı yoq, qara otağa qondurıñ, qara keçə altına döşəñ, qara qoyun yəxnisindən öginə götürün. Yersə, yesün, yeməzsə, tursun-getsün demişdi" (1, 34).

Ümumiyyətlə, qonaqla bağlı saysız hesabsız atalar sözlərimiz, məsəllərimiz var. Məsələn, "Qonaq nəfəs kimidir, gəlib çıxmasa xəfə olur", "Qonağı gəlməyən qara evlər yıxılsa yey", "Qonağa ağzına görə aş bişirəllər", "Qonağa "get" deməzlər, palazı altından çəkərlər", "Qonağa görə süfrə açılar", "Qonağa hörmət eylə, əgərçi kafir də olsa", "Qonağın ağzına baxarlar, atına yem/arpa verərlər", "Qonağın payını Allah yetirər", "Qonağın ruzisi özündən qabaq gələr", "Qonaq bərəkət gətirər", "Qonaq bir gün olar", "Qonaq birinci gün qızıldır, ikinci gün gümüşdür, üçüncü gün misdir, dördüncü gün pisdır", "Qonaq ev yiyəsinin dəvəsidir, harda bağlasa, orda durar", "Qonaq ev yiyəsinin quludu/quzusudu", "Qonaq evin gülüdü", "Qonaq evinə motal yüklü gələn buğda yüklü gedər", "Qonaq gəlməyən ev xaraba qalar", "Qonaq ki var, gəldi-gedərdi", "Qonaq köçəri quşdu", "Qonaq sevənin süfrəsi boş qalmaz", "Qonaq süfrənin yaraşığıdı, uşaq evin", "Qonaqlıq yaxşı şeydi, bir gün bizdə, bir gün sizdə", "Qonaqsız ev susuz dəyirman", "Qonaq qonağı istəməz, ev yiyəsi də hər ikisin", "Vaxtsız qonaq öz kisəsindən/süfrəsindən yeyər" və s.

Folklarda yeməklə, çörəklə bağlı bilməcələrə də rast gəlirik. Onlardan birinə diqqət edək:

-Söz misalı, bir gün bir obaya bir qərib gəlir. Görünür, burda çox qalacaqmış deyən, başqalarına əziyyət verməyib özünə bir alaçıq qurub yaşamağa başlayır. Sən demə, bunun qonşuluğunda bir ürəyi yuxa, dul qadın yaşayırmış. Bu qadın fikirləşir ki, qərib adamdı, kimsənəsi yoxdur, bəlkə yemək göndərim ona. Bəli, qadın durub iki növ yemək hazırlayır, yarpaq dolması, bir də kələm dolması. Bu qadının bir qulluqçusu varmış, özü də əldən bir az ayırmış, fürsət düşəndə oğurluğundan qalmamış. Qadın həm qonağın ağılını yoxlamaq məqsədiylə, həm də qulluqçunun ona sədaqətini sınağa çəkməkçün bu iki növ xörəyi bir qazana qoyur, çörəkləri də qazanın ağzına qoyub çağırır qulluqçusuna verir ki, apar bunu çatdır o qəribə. Bəli, qərib bağlamayı açır, xörək üçün təşəkkür eləyib qulluqçudan soruşur ki, xanım daha başqa söz tapşırımadı ki? Qulluqçu cavab verir: - Xanım tapşırırdı sənə deyim ki, ilimiz birdir, on iki ayı var, yarısı gecədir, yarısı gündüz. Bir də de ki, ilimizin dörd fəslə var. Qonaq bir az fikirləşəndən sonra məsələnin özəyini fəhm eləyir. Qayıdır qulluqçuya ki, get xanımına de ki, yox elə deyil, ilimiz bir olmağına birdir, ancaq səkkiz ayı var. Onun da dördü gecədir, dördü gündüz. Fəsil də ki, dörd deyil, üçdür.

Qulluqçu qayıdıb qonağın dediklərini xanımına yetirir. Xanım dərhal qulluqçuya buyurur ki, durma, tez qonağı bura çağır. Qulluqçu getməyində olsun, xanım düşünür ki, əcəb mərifətli, fəhmlə adamdır, ömrüm boyu arzum bir beləsinin əyalı olmaq olub.

Bəli, qonaq gəlir xanımın hüzuruna, əvvəlcə bir diqqətlə baxır xanıma, sonra ev-eşiyi gözdən keçirir, üz tutur sahibəyə:

-Xanım, eviniz xoşuma gəldi, ancaq, bircə nöqsanı var, o da ki, buxarının bir balaca əyri olmasıdır. Qadın o saat başa düşür ki, daşı hara atırlar. Cavabında qaydır ki, ay qardaş, buxarının əyriliyini neynirsən, tüstüsü ki, düz çıxır.

Nağıl dili yüyrək olar, çox keçmir ki, qonaqla xanımın ulduzu barışır, onlar xoşbəxt ailə həyatı qururlar. Aradan bir müddət keçir, qulluqçunun içini başlayır şübhə gəlməyə ki, bu nə olan işdir ki, iki nəfər asanca dil tapıb birləşdilər. Dözməyib bir gün xanımından xəbər alır. Qadın da sirri gizlətmir, açıb danışır buna. Deyir səni sınamaq üçün qazana altı kələm dolması, altı da yarpaq dolması qoydum, bağlamaya da dörd dənə çörək. Səninlə xəbər göndərdim ki, ilimiz birdir, yəni qazan birdir, fəslimiz on iki - yəni on iki dolma var qazanda. Altısı gecə, altısı gündüz – yəni yarısı yarpaq dolması, yarısı kələm dolması. Dörd dənə də fəslimiz var, yəni dörd çörəkdir. Sən bu xəbəri qonağa çatdıranda özün özünü faş eləmişən. Dözməyib yolda bir çörəyi, dörd də dolmanı yeməklə xanımına xəyanət eləmişən. Odur ki, qonaq da mənə o sayaq cavab qaytardı. O ki, qaldı buxarının əyriliyinə, sən bilirsən ki, sağ gözüm bir balaca çaşdı, qonaq da buna işarə eləyirdi. Mən də ona dedim buxarının əyriliyiylə nə işin, tüstüsü ki, düz çıxır. Yəni, nə olsun ki, gözüm çaşdır, ağım, kamalım ki, öz yerindədir. İndi başa düşdünmü, niyə birləşdik? (3, 167-169).

Kiçik janrların ən maraqlı növlərindən olan yanılmacları diqqət edək: "Ay axsaq aşpaz Həsən şah, aşpazlar aş bişirir, sən də gəl aş bişir, ay axsaq aşpaz Həsən şah!", "Aşpaz Abbas bozbaş asar o başda, bu başda", "Aşbaz Abbas bozbaş asmış, İlyas aşbaz səhv salmış, Bozbaşı yerə aşmış", "Aşbaz Abbas aş bişirmişdi, bişirmişdisə də az bişirmişdi", "Aşbaz Abbas aş bişirir, yoxsa ki, bozbaş bişirir", "Ay qılquyruq qırqovul, gəl bu kola gir, qılquyruq qırqovul", "Qatığı sarımsaqlasan da yemək olar, sarımsaqlamasan da", "Xanış dayı xış xışlayıb xam torpağı xırdalayanda, Xanım xala Xalça xalayla xaşıl bişirib, xaşılı xırda-xırda xışmalayırdılar", "Çörəyi loxmalama, loxmaladıqca loxmalanacaq", "Dəyirmanı girdi köpək, dəyirmançı vurdu kötək, bilmirəm, köpək yedi, köpdü köpək, ya da ki, kötək yedi, köpdü köpək" və sair. Əlbəttə, belə nümunələr çoxdur, istənilən qədər nümunə göstərmək olar. Xalq mahnılarında yeməklə bağlı bəlkə də hamının əzbər bildiyi bu şeirdə söhbət qabın gözəlliyindən yox, dadlı yeməkdən gedir:

Əzizim abı gözəl,
Yar yarın babı gözəl.
Bişmişin dadı, ləzzəti,
Neynirəm qabı gözəl.

Tapmacalarda da yeməklə, ərzaqla bağlı çoxlu folklor nümunələrinə rast gəlinir. Onu da qeyd edək ki, tapmacaları mövzu etibarilə çox qrupa bölmək olar. Məsələn bu bölgülərdən biri belədir: 1-ev əşyaları; 2-geyimlər; 3-heyvanlar aləmi; 4-bitkilər aləmi; 5-alətlər; 6-insan və onun bədən üzvləri; 7-ərzaq; 8-

meyvələr; 9-səma cisimləri; 10-yer, təbiət, təbiət hadisələri; 11-müərrəd hadisələr və 12 -elm, texnika haqqında.

Bölgüdən görüldüyü kimi, heyvanlar aləmi, bitkilər aləmi, ərzaq və meyvələr bilavasitə qida məhsullarə ilə bağlıdır. Bu isə o deməkdir ki, tapmacaların az qala otuz faizindən çoxu yemək şeylərinə aiddir. "Bostanda var bir arvad, paltar geyib qatbaqat (kələm), "Bişirsən aş olur, bişirməsən quş olur (*yumurta*). Kələmlə bağlı tapmacanın belə variantı da var:

Bir sandığım var, mərəndi,
Nə qıfılı var, nə bəndi.
Elə açılır, elə yumulur,
Heç kəs bilməz bu fəndi (kələm).

Meyvələrlə bağlı daha iki nümunəyə diqqət edək:

Bir meyvəm var, al olur,
Yetişir xal-xal olur.
Yeyirsən, turşməzədir,
Qaynadırsan, bal olur (tut).

Və ya

Hazar hazara gedər,
Mehdi bazara gedər,
Anası üç yaşında,
Oğlu bazara gedər (üzüm).

Bu tapmacanın bir variantı da var: "Atası evlənməmiş oğlu bazara gedir"
(cavabı: üzüm).

Sarı Aşığın bayatı-bağlamalarında ərzaq məhsullarının adları əksini tapmış nümunələr çoxdur:

Mən aşıqəm, gələn yaz,
Al əlinə qələm, yaz.
Aşı Payız bişirdi,
Yağın tökdü Gələnyaz.

Bayatı-bağlamanın açması o qədər də asan olmasa da, belə məlum olur ki, aşı Payız adlı qız bişirmiş, yağını isə Gələnyaz adlı qız tökmüşdür.

Yaxud kabab, şiş, sümük sözlərindən istifadə edərək yazılmış bayatı-bağlamaya diqqət edək:

Açsan min-min kitabı,
Tapammazsan cavabı.
Sümükdən şiş görmüşəm,
Qızıldandı kababı (şiş - qızın barmağı, **qızıl** - üzük kabab).

Klassik şairlərimizin, yazıçılarımızın poetik qənaətlərində yeməklə, çörəklə, süfrəylə bağlı kifayət qədər nümunələr göstərmək olar. Dahi Nizamidən tək-cə bir nümunəyə diqqət edək:

Darıya daraşdı saray quşları,
Qalmaq bu yerdə bir dənə darı.
Küncütdən çox olsa Dara qoşunu,
Mənim də quşlarım dənəyə onu (7, 113).

M.C.Paşayevin bədii əsərlərində də çörəklə, yeməklə bağlı Azərbaycan folklorunun pəmilər sisteminə daxil olan bir çox janrlara aid nümunələrə rast gəlinir. Bu sırada ağız ədəbiyyatının ən qədim janrlarından olan atalar sözü və məsəllər, alqış, qarğış, and, dua, təhqir, söyüş və s. xüsusi yer tutur. "Xəmir yeyənə etibar yoxdur (1, 51), "Keçi can hayında, qəssab piy" (1, 26) yaxud "Hacı ufuldaya-ufuldaya, söyə-söyə qalxdı, üzünü nöklərə tutdu: Siz də mat-mat baxırsınız, "çörək tutsun gözünüzü!" (5).

M.C.Paşayevin əsərlərində yeməklə, içməklə bağlı tapmacalara da rast gəlinir:

Sizə deyiləsi bir tapmacam var,
Kim tapsa, inan ki, ömrü uzanar:
Nədəndir, əkən biz, biçib yığan biz,
Bişirən, aşırən, kef çəkən xanlar (5, 56).

Folklorda ərzaq məhsullarının adı ilə bağlı arxaik terminlərə rast gəlirik. Məsələn, "arpa" deyəndə təbii ki, hamımız adı tanıdığımız arpanı nəzərdə tuturuq. Amma, "arpa" həm də boyunbağı formalarından biridir. 7-8 arpadan bir qatar olur. Qatarın ortasına da qızıl onluq vururlar.

1882-ci ildə A.O.Çernyayevskinin müəllifliyi ilə nəşr olunan bizim ilk Ana dili kitabımız hesab edilən "Vətən dili" kitabında (faksimil nəşr, tərtib və transfoneliterasiya edən, ön söz, qeyd və şərhələr, sözlük və cədvəllərin müəllifi Vüqar Qarabağlı) da qida ilə bağlı kifayət qədər pəmioloji vahidlərə rast gəlirik (6). Kitabda nəşr olunan 379 atalar sözündən bəzilərinə diqqət edək: "Mis qab sınımaz" (6, 727), "Ucuz ətiş şorbası olmaz" (6, 721), "Dəgirmanı yaraşığı torba-çuvaldır" (6, 721), "Heç kəs ayrına turş deməz" (6, 719), "Tünd sirkə qabını çatladır" (6, 719), "Bir tikəni bilməyən min tikəni də bilməz" (6, 718), "Bəzzaz çit satar, bəqqal meyvə" (6, 717), "Zəhmətsiz bal yeməzlər" (6, 717), "Ətə pul verməz, küftəni böyüginə yapışar" (6, 710), "Saf suyun nə iyi var, nə dadı və nə rəngi" (6, 713), "Ac tavuq yuxusunda darı görər" (6, 702) və s. "Vətən dili" kitabında xeyli tapmacalar da nəşr olunub. Kitabda nəşr olunan bəzi tapmacalar: "Qara toyuq, qarnı yarıq" (buxarı) (6, 723), "Gög öküz getdi gəlmədi, qızıl öküz yatdı durması" (tüstü, od) (6, 722), "Bir barda qda iki su" (yumurta) (6, 683), "Ətindən kəbab olmaz, qanından kasa dolar" (nar) (6, 677), "Ağac başında sarı yumaq" (heyva) (6, 677), "Ağac başında darı quyusu" (əncir) (6, 677), "Ağac

başında unlu dağarcıq” (iydə) (6, 677). Kitabda kiçic janrlardan yanılmaclar və digər janrlardan nümunələr var.

Tədqiqatlardan belə nəticəyə gəlmək olur ki, qida ilə bağlı saysız-hesabsız qida adları və folklor nümunələri yaddan çıxıb yaxud yaddan çıxmaq üzrədir. Məsələn, qəfəxana, yandam, çölmək, qum-quma, eymə, qələnnik, qurt-qurt, dəstana, çıppa, iməçi, cortanı qatıq, şorov, tapı və s. Adlarla bağlı qeyd etdiyimiz fikirlər paremioloji vahidlərə də aiddir: "Səhəri bərkidin, günortanı ləngidin, axşamı tərgidin", "Hərmə hədik, sırfa gərdik, yaxşı yedik yarımadiq", "Pəndir və qoz ayrı-ayrılıqda dərddir, ikisi bir yerdə dərmandır", "Yeyəsən qaz ətini, görəsən ləzzətini" və s.

Göründüyü kimi, folklor ilə qida mədəniyyəti və texnologiyası ilk baxışda bir-birinə doğma görünməsələr də, əslində həqiqət başqa cür özünü göstərir və belə məlum olur ki, folkorda qida ilə, yəni yeməklə-içməklə, çörəklə, duzla, su ilə bağlı istənilən qədər nümunələr vardır. Güman edirik ki, fənlərarası əlaqələrin öyrənilməsi baxımından bu cür tədqiqatların aparılmasının müstəsna əhəmiyyəti vardır. Sözsüz ki, bu həm dəmilli-mədəni irsimizin, tarixi köklərimizin və dəyərlərimizin, o cümlədən milli mətbəximizin qorunub saxlanması mühüm əhəmiyyətə malikdir.

ƏDƏBİYYAT

1. "Kitabi Dədə Qorqud". Bakı: Yazıçı, 1988, 265 s.
2. *Hacı Qadir Qədirzadə*. Milli mətbəx və qonaqpərvərlik. Naxçıvan, 2012, 112 s.
3. *Mehdizadə İ.* Maralı qoca dağlar. Bakı, 2003, 324 s.
4. Azərbaycan nağılları: 5 cildə. V cild, Bakı: Şərq-Qərb, 2005, 304 s.
5. *Paşayev M.C.* Bir gəncin manifesti. Bakı, 2016, 264 s.
6. *Çernyayevski A.O.* Vətən dili. I hissə. A.O.Çernyayevski, S.H.Vəlibəyov. Vətən dili, II hissə. Faksimil nəşr. Tərtib və transfoneliterasiya edən Vüqar Qarabağlı. Bakı, 2017, 740 s.
7. *Nizami Gəncəvi*. İskəndərnamə (Şərəfnamə), Bakı: Az.EAN, 2004, 432 s.